

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/43443> holds various files of this Leiden University dissertation

Author: Oldewarris, J.A.

Title: Liefde voor de Hollandse bouwkunst : architectuur en toegepaste kunst bij Uitgeversmaatschappij Kosmos 1923-1960

Issue Date: 2016-10-06

SAMENVATTING, CONCLUSIE EN AANBEVELINGEN

Uitgeversmaatschappij Kosmos is een algemene uitgeverij die van 1923 tot 1960, de periode die voor dit onderzoek als uitgangspunt is genomen, 526 boeken heeft uitgegeven, de 176 deeltjes in de populairwetenschappelijke serie *Weten en kunnen* niet meegerekend.

Verantwoordelijk uitgever gedurende al die jaren was Jac. van der Kolk Jbzn. Hij was zijn carrière in 1916 begonnen in de Technische boekhandel van de firma in kantoorartikelen en tekenbenodigdheden de Weduwe J. Ahrend & Zoon, in 1896 opgericht door Jacobus Ahrend. Twee jaar later werd hij gepromoveerd tot chef van de in 1904 opgerichte Technische uitgeverij van Ahrend. In 1923 ging het fonds van Ahrend over naar dat van Kosmos, waarvan Van der Kolk de directeur werd. De Technische uitgeverij van Ahrend zou echter na 1923 toch weer actief worden, waarna Jacobus Ahrend in 1950 de belangen van deze uitgeverij onderbracht in de nieuw opgerichte N.V. Uitgeverij Argus.

In 1974 werd Kosmos door uitgeverij Kluwer overgenomen van de Ahrend Groep BV.

Tegenwoordig is de uitgeverij onderdeel van VBK/media, een samenwerkingsverband van acht uitgeverijen: AnkhHermes, De Fontein, Kok, Kosmos, Omniboek, Ten Have, Van Dale en Veen Media.

Het fonds

Kosmos was in de onderzochte periode een algemene uitgeverij van fictie en non-fictie. Om greep te krijgen op de aandachtspunten in het fonds van Kosmos is het onderverdeeld in fondsonderdelen en fondssegmenten. Zoals in de inleiding is gedefinieerd, wordt onder fondsonderdeel verstaan een *uitgeeftechnisch* samenhangende verzameling type uitgaven, zoals boeken, periodieken en reeksen. Daarbij geldt dat deze een aparte status moeten hebben voor wat betreft de aanbidding en/of financiering. Aan die omschrijving voldoet de serie *Weten en kunnen*. Niet de afzonderlijke deeltjes werden door de uitgever onder de aandacht gebracht, maar altijd de serie.

Bij de onderverdeling in fondssegmenten is uitgegaan van de accenten die de uitgeverij zelf in het fonds heeft gelegd. Een goede graadmeter daarvoor vormen de prospectussen en (fonds)catalogi, al of niet ondersteund door andere reclame-uitingen van de uitgeverij. Het hanteren van een voor alle uitgeverijen geldende uniforme genre-indeling lijkt misschien nastrevenswaardig vanwege de mogelijkheid tot vergelijking, maar is te algemeen en abstract, en ontkent de specifieke accenten en kwaliteiten van elke individuele uitgeverij. Waar bijvoorbeeld Gert Jan de Vries in zijn proefschrift over G.A. van Oorschoot als uitgever van poëzie vijf fondssegmenten onderscheidt, namelijk Nederlands proza, Nederlandse poëzie, Russisch proza, Geschiedenis/politiek en Grafiek, is bij Kosmos proza en poëzie – opgenomen onder de noemer Lectuur en literatuur – slechts één van de in totaal zeventien fondssegmenten.

Vanaf 1925 ging uitgever Van der Kolk zich toeleggen op de uitgave van boeken over algemene onderwerpen en romans, waar eerder nog de uitgeverij zich uitsluitend had bewogen op het gebied van de techniek en architectuur. De eerste activiteiten van Kosmos op het gebied van de fictie waren vertalingen van de betere, uit het Engels vertaalde, ontspanningslectuur, spoedig gevolgd door vertalingen van auteurs als Charles Dickens, Panait Istrati en Maurice Maeterlinck. Van der Kolk koos voor zekerheid; alleen auteurs met een reeds gevestigde reputatie werden in vertaling uitgebracht. Dat veranderde in 1937, toen de uitgeverij een nieuw initiatief startte, de ‘Kosmos-Eerstelingen-Prijs’, een nieuwe letterkundige prijs bedoeld om debuterende Nederlandse schrijvers aan het fonds te verbinden. In 1939 debuteerden de twee, naar later zou blijken, belangrijkste fondsauteurs: Jan Mens en Belcampo. Jan Mens publiceerde tot 1960 21 boeken bij Kosmos, Belcampo zeven. Fictie speelde met dertien procent van de titels echter een bescheiden rol in het fonds.

De opkomst na de Tweede Wereldoorlog van in literatuur gespecialiseerde uitgeverijen als De Bezige Bij en Van Oorschot betekende dat de literatuur langzamerhand uit het fonds verdween.

Behalve op het gebied van fictie onderscheidde Kosmos zich kwantitatief, maar ook kwalitatief, met drie andere fondssegmenten: Architectuur, Natuur, plant en dier, en Gezondheid en sexuele hervorming. Op het gebied van de flora en fauna droegen maar liefst 37 auteurs bij aan het succes van Kosmos. Tien van hen hadden daarnaast ook nog 34 deeltjes in de serie *Weten en kunnen* voor hun rekening genomen. Met zes titels was de productiefste fondsauteur J.F.Ch. Dix, hoofdredacteur van het tijdschrift *Floralia*. Wat Dix was voor planten, was C.S.Th. van Gink, hoofdredacteur van het tijdschrift *Avicultura*, voor kleinveeteelt. Hij schreef overzichtswerken over hoender- en duivenrassen en hij had de leiding over de afdeling Kleinveeteelt in de serie *Weten en kunnen*.

Op het gebied van gezondheid en vooral sexuele hervorming in de jaren 1930 is Kosmos beslist vooruitstrevend te noemen. Twee reeksen maken het leeuwendeel uit van de publicaties op deze gebieden: de *Gezondheidsbibliotheek* en *Sexuele hervorming*.

De overige uitgaven van Kosmos zijn voor een nadere analyse ondergebracht in dertien fondssegmenten. Op het gebied van techniek verschenen boeken over natuur- en werktuigkunde, elektriciteit en wiskunde. Een aantal auteurs daarvan had eerder bij Ahrend gepubliceerd. Weg- en waterbouwkunde is als een apart fondssegment behandeld.

De auto en motor werden in de jaren twintig en dertig steeds populairder. De aandacht voor de techniek ervan was groot, waardoor het niet verbaast dat Kosmos hier een aantrekkelijke markt zag. Eenzelfde populariteit kregen ook de radio en de televisie. Het zelf bouwen van radio's en het begrip van de techniek ervan werden gestimuleerd door verschillende handboeken.

Op het gebied van de sociale en geesteswetenschappen was psychologie, met elf boeken, koploper. Daarnaast publiceerde Kosmos boeken in dit fondssegment over economie, pedagogie, filosofie, grafologie, geschiedenis en politiek. Een belangrijke fondsauteur was de arts, bioloog, fysioloog en psycholoog F.J.J. Buytendijk. Een tweede belangrijke fondsauteur was de zenuwarts Th. van Schelven.

Het fondssegment Taal en letterkunde laat zich in vier categorieën onderverdelen: taalstudie, taalgidsen, spelling en letterkunde. Fred Fry had veel succes met taalcursussen Engels en Duits. De rubriek Koken heeft met twaalf titels van acht auteurs een bescheiden aandeel in het fonds. De belangrijkste auteur was de Zwitserse Frieda Nietlispach.

Een relatief korte periode heeft Kosmos zich bewogen op het terrein van sport en spel. Tussen 1934 en 1960 werden in totaal 28 titels gepubliceerd van 23 auteurs, waarvan het merendeel voor de oorlog verscheen. Een aantal uitgaven richtte zich op de in die jaren zeer populaire kamergymnastiek. Sporten als tafeltennis, honkbal, zweefvliegen, voetballen, wandelen en tennis werden ondergebracht in de *Kosmos' sportbibliotheek*.

Vanaf 1939 heeft Van der Kolk, ter verbreding van het fonds, verschillende pogingen gedaan voet aan de grond te krijgen in het jeugdboekensegment. Vertalingen van boeken van de beroemde kinderboekenschrijfster Eleanor Doorly over Louis Pasteur en Madame Curie waren geen succes, evenmin als voor de jeugd bewerkte klassieken over Don Quichote en Robin Hood. De meest populaire uitgave was de in de jaren vijftig verschenen serie *De bloeiende perelaar* van Jan Mens, een achttal leesboekjes voor de lagere school. Maar bij deze ene poging om de markt van het schoolboek te penetreren zou het blijven.

Met reisgidsen, die voor het eerst in 1955 in het fonds verschenen, had de uitgeverij meer succes. In vijf jaar tijd produceerde Kosmos niet minder dan 36 titels, die een afspiegeling vormen van de vakantiebestemmingen van de Nederlander in de jaren vijftig.

De serie *Weten en kunnen*

Populairwetenschappelijke series als de serie *Weten en kunnen* waren populair in het begin van de twintigste eeuw. Wetenschap, techniek en de kunsten maakten een reusachtige ontwikkeling door en dat ging gepaard met een toenemende zucht naar kennis bij het grote publiek. Dat was steeds beter opgeleid, werd welvarender en kreeg interesse voor de techniek en de directe toepassing daarvan. Het aparte fondsonderdeel *Weten en kunnen* kende vier fondssegmenten (Kosmos zelf sprak van ‘afdelingen’) waarin veel van de deeltjes werden ondergebracht: Plant, bloem en vrucht, Kleinveeteelt, Sport en spel, en Auto en motor. Elke ‘afdeling’ stond onder redactie van een deskundige. Daarnaast werden bepaalde deeltjes in de catalogi gegroepeerd in rubrieken als burgerlijke bouwkunde, electrotechniek, metaalbewerking, experimenten, huisvljijt-knutselen, warenkennis, fotografie, en varia. De serie had dezelfde functie voor de non-fictie uitgeverij die Kosmos overwegend was, als een literair tijdschrift voor een uitgeverij van voornamelijk fictie. Ze fungeerde als proeftuin voor beginnende auteurs die, bij gebleken succes, overstapten naar het reguliere fonds. Andersom werd aan auteurs uit het fonds regelmatig gevraagd een deeltje in de serie voor hun rekening te nemen.

De eerste 57 deeltjes verschenen van 1911 tot 1922 bij de uitgeverij van de Weduwe J. Ahrend & Zoon. In 1923 werd de serie overgenomen en voortgezet door Kosmos, waar in 1936 het laatste deel verscheen. Twee jaar later werd de serie weer voortgezet als *Weten en kunnen. Nieuwe reeks*. De serie zou doorgaan tot 1980, en daarmee de langstlopende serie ooit in Nederland worden.

Architectuur en toegepaste kunst

Het overwegend technische karakter van het fonds van Kosmos uit de begintijd, dat een gevolg was van de invloed van de Technische uitgeverij van Ahrend, verdween langzamerhand naar de achtergrond. Dat gold niet voor de uitgaven op het gebied van de architectuur. Op dit terrein zou Kosmos zich ontwikkelen tot de belangrijkste uitgever in Nederland, met als grootste concurrenten Van Mantgem & De Does in Amsterdam voor wat betreft de technische kant van het bouwen, en de Rotterdamse uitgeverij W.L. & J. Brusse voor wat betreft de bouwkunst.

De uitgeverij van Ahrend was als gevolg van de economische opleving in het begin van de twintigste eeuw, die een toename van bouwactiviteiten met zich meebracht, vooral gericht op de bouwpraktijk. De opleving in de bouw zorgde er voor dat een generatie jonge talentvolle architecten de kans kreeg daadwerkelijk te bouwen. De meest bekenden, zoals J. Gratama, J.M. van der Meij, J.F. Staal, P. Kramer, M. de Klerk en H.Th. Wijdeveld, allen geboren rond 1880, waren verenigd in het Genootschap Architectura et Amicitia. In navolging van ‘godfather’ H.P. Berlage bewerkstelligden zij een ongekende vernieuwing in de architectuur, die ook internationaal veel aandacht trok. Voor de Delftse hoogleraar civiele techniek J.G. Wattjes vormde dat de aanleiding om voor landgenoot en vreemdeling uit deze nieuwe bouwkunst een selectie te maken middels foto’s en tekeningen, en deze te voorzien van een beknopte inleiding. Het resultaat, het in 1924 door Kosmos gepubliceerde *Nieuw-Nederlandsche bouwkunst*, kunnen we, mede door het forse formaat, met recht en reden het eerste Nederlandse *coffee table* boek over architectuur noemen. De bijschriften waren vertaald in het Nederlands, Engels, Duits en Frans. Deze internationalisering van de Nederlandse architectuur zien we aan het eind van de eeuw terug bij de in architectuur en toegepaste kunst gespecialiseerde uitgeverij 010 in Rotterdam. Toen vroeg opnieuw een talentvolle generatie architecten de aandacht en publiceerde 010 monografieën van onder andere Mecanoo, Wiel Arets, Willem Jan Neutelings, Ben van Berkel en Adriaan Geuze. Wattjes was de belangrijkste fondsauteur van Kosmos. Hij publiceerde bij de uitgeverij 26 boeken, waarvan zijn tot tien delen uitgroeide hand- en leerboek *Constructie van gebouwen*

het belangrijkste was. Daarnaast stelde hij, in navolging van het spraakmakende en succesvolle *Nieuw-Nederlandsche bouwkunst*, verschillende internationaal georiënteerde plaatwerken samen over actuele bouwkunst in binnen- en buitenland. Een keur aan auteurs schreef over bouwkundige en bouwtechnische onderwerpen, onder wie C.W.J. Schorteldoek over watervoorziening van gebouwen, G. Arendzen en J.J. Vriend over perspectieftekeningen en modern stukadoorswerk, P. Bergsma over gewapend beton, A.W. de Goey over stalen ramen, en J. Wieland over aluminium in de gevel. Over architectuurgeschiedenis publiceerden J. Godefroy en J.J. Vriend. A. Bontebal voorzag de 'eigenbouwer' in een portefeuille over landelijke bouwkunst van tekeningen om zelf kleine landhuisjes en andere eengezinswoningen te realiseren. J.B. van Loghem hield een vurig pleidooi voor de nieuw-zakelijke architectuur met de publicatie *Bouwen, bauen, bâtir, building*. Onder auspiciën van de Bond van Nederlandse Architecten verscheen, na het boek van Wattjes, een tweede overzicht van de Nederlandse architectuur, onder de titel *Hedendaagsche architectuur in Nederland*. Het eigen huis was steeds een belangrijk thema in het fonds van Kosmos. Daarover publiceerden J.P. Fokker, Paul Bromberg, F. Hausbrand en J.J. Vriend. Ook aan het interieur besteedde de uitgeverij veel aandacht. Hier waren het de auteurs Paul Bromberg, Miep van Rooy-Berlage, W. Retera Wzn., D. Bierens de Haan, Ep Simons en Jaap Penraat die adviezen gaven over woninginrichting. De belangrijkste titels op het gebied van de stedenbouw zijn van de hand van J.C.L.B. Pet en van S.J. van Embden, Over het ontwerpen, aanleggen en beplanten van tuinen stelden G.J. Pannekoek en J.J. Schipper een tweedelig standaardwerk samen. Voor het zelf maken van meubels dienden de tekeningen in de portefeuille *Moderne eenvoudige meubels* van H. van Dorp als voorbeeld. De onderwerpen op het gebied van de toegepaste kunst zijn bij Kosmos gevarieerd: Perzische tapijten, batikken, kunsthandweven, sier- en gebruiksvoorwerpen in de woning en, voor het Museum van den Arbeid in Amsterdam, drie kleine brochures over ijzer, glas en aardewerk. Fotografie is vertegenwoordigd met vier uitgaven over respectievelijk de fotowedstrijd 'Moeder en kind voor de lens', de kleine camera, kleurenfotografie, en een foto-zakboek voor de amateurfotograaf. Ze laten het brede spectrum zien van fotografie als kunstuiting tot de techniek van het medium. Film is vertegenwoordigd met een boek over de geluidsfilm en de opkomst van het sterrendom als gevolg daarvan. Over grafische technieken publiceerde Kosmos boeken over de moderne houtsnede en Nederlandse prentkunst. Letterboeken werden samengesteld door de ontwerpers Jacob Por, André Vlaanderen en Stefan Schlesinger.

Werkwijze van de uitgeverij

Na de analyse van het fonds biedt de werkwijze van een uitgeverij inzicht in de achtergronden en de totstandkoming ervan. Uitgever Jac. van der Kolk volgde twee strategieën: een voor de lange en een voor de korte termijn. De eerste hield in een voortdurende aandacht voor de continuïteit van de belangrijkste fondssegmenten waarmee Kosmos al een reputatie had opgebouwd. Voor wat betreft de architectuur gold dat bijvoorbeeld het werk van Wattjes, wiens hand- en leerboek *Constructie van gebouwen* een grote en risicovolle investering vereiste. Na de succesvolle eerste druk van de aanvankelijk uit vier delen bestaande serie werd jarenlang geïnvesteerd in een uitbreiding en actualisering. Uitgangspunt bij standaardwerken als dat van Wattjes was het maken van het beste boek over een bepaald onderwerp met de beste auteur(s), zodat een zo groot mogelijke oplage was gegarandeerd en zoveel mogelijk drukken konden worden opgelegd.

De lange-termijnstrategie kon ook gelden voor bepaalde categorieën boeken. Binnen de architectuur heeft Van der Kolk altijd aandacht gehad voor het eigen huis, variërend van titels als *Moderne Nederlandsche villa's en landhuizen* van Wattjes tot *Na-oorlogse kleine landhuizen in Nederland* van J.J. Vriend. Zoals uit deze titels blijkt had Van der Kolk een sterke voorkeur voor de Nederlandse architectuur die volgens hem op een hoog peil stond.

Woninginrichting was een tweede sterk onderdeel in het fonds, en Van der Kolk zocht steeds nieuwe auteurs die daarover voor hem een boek konden samenstellen.

De strategie voor de korte termijn was om snel een boek te laten verschijnen over een onderwerp als de actualiteit daarom vroeg. Voorwaarde voor een slagvaardig optreden is dat de uitgever op de hoogte is van de ontwikkelingen in de samenleving en gevoel heeft voor opkomende interesses van een groot publiek. Aan die voorwaarde voldeed Van der Kolk in ruime mate: nauwgezet hield hij dagbladen, tijdschriften en vakliteratuur bij. Hij had bovendien het voordeel de Technische boekhandel van Ahrend binnen bereik te hebben, zodat hij als geen ander uitstekend op de hoogte was van wat er op het gebied van architectuur en techniek zowel in Nederland als het buitenland verscheen.

De werkwijze van Van der Kolk was even eenvoudig als doeltreffend, hij bedacht een onderwerp en bij dat onderwerp zocht hij een auteur. Daarbij was het van het grootste belang dat deze auteur gezag en autoriteit bezat op het betreffende vakgebied. Het liefst contracteerde hij hoogleraren, die immers alleen al door hun status het aura van deskundigheid bezaten, maar in verreweg de meeste gevallen moest Van der Kolk genoegen nemen met auteurs met een lagere wetenschappelijke status, al betekende dat niet per se dat deze auteurs niet de beste deskundigen op hun gebied waren.

Architectuurboeken zijn duur om te produceren. Tekeningen en foto's zijn nodig om de bouwwerken te tonen. Tekeningen die dikwijls speciaal voor het boek vervaardigd moeten worden en foto's, indien niet aangeleverd door de architect, waarvoor een opdracht moet worden verstrekt. Daarnaast zijn er aan de fotografen rechten verschuldigd. Al deze posten leiden tot een stijging van de productiekosten.

Voor een non-fictie uitgeverij als Kosmos was er een aantal manieren om het uitgeefrisico te beperken: co-financiering, garantie-afname, advertenties, subsidie en co-edities.

Van co-financiering door de auteur was bij Kosmos regelmatig sprake als een te geringe verkoop werd verwacht, bijvoorbeeld van een proefschrift of een andere wetenschappelijke uitgave. Garantieafname was een geijkt middel, indien een boek over een onderwerp handelde dat het geschikt maakte als relatiegeschenk. De meest voorkomende vorm van externe financiering was, in het geval van Kosmos, het opnemen van advertenties in de boeken. Een terugkerende kwestie is de redactionele onafhankelijkheid van de auteur/samensteller ten opzichte van de adverteerders. Deze laatsten mochten geen invloed hebben op de tekst, waardoor daarin bijvoorbeeld de producten van de adverteerder meer aandacht kregen of in een beter daglicht werden gesteld. Het verkrijgen van overheidssubsidie ging Kosmos slecht af. Een uitgever als Busse opereerde daar handiger in en beschikte blijkbaar over een beter netwerk. Als er al sprake was van een subsidieaanvraag, dan liet Van der Kolk die over aan de auteur(s). Het was een tijdrovende aangelegenheid en daar had Van der Kolk weinig trek in. Ook zal hij als zakenman *pur sang* de onvermijdelijke inhoudelijke en financiële inmenging die subsidiëring met zich meebrengt weinig aantrekkelijk hebben gevonden. Kortom, hij wist het spel van het aanvragen van subsidies niet te spelen en wilde dat waarschijnlijk ook niet. De diverse uitgeverij die zich op de markt van het architectuurboek richtten, hadden ieder hun specifieke manier om de financiering rond te krijgen. De Bussumse uitgever Gustav Schueler vroeg de architect over wie hij een monografie wilde publiceren om een brief te schrijven naar de toeleveranciers van zijn bouwwerken, met het verzoek een advertentie in de uitgave te willen plaatsen. Een vorm van financiering die zo succesvol was, dat Schueler kon volstaan met het bij de architect afleveren van het met hem overeengekomen aantal exemplaren en nauwelijks moeite deed de monografie via de boekhandel te verkopen. Busse had, zoals gezegd, meer dan Kosmos succes met het verkrijgen van subsidie, en als dat niet voldoende was om de begroting rond te krijgen dan werd het tekort aangevuld door de aandeelhouders: havenbaronnen met hart voor dit (sociaal-democratische) fonds. Bij Kosmos kwam de opbrengst vooral uit de verkoop van de boeken. Een interessant verkoopkanaal voor hand- en

studieboeken waren de onderwijsinstellingen en Van der Kolk deed dan ook veel moeite, vaak met behulp van de auteurs, de boeken verplicht voorgeschreven te krijgen. Maar in de eerste plaats toch richtten de aanbiedingsactiviteiten van Kosmos zich op de boekhandel, als intermediair tussen uitgever en publiek. Advertenties voor nieuwe boeken verschenen dan ook voornamelijk in het *Nieuwsblad voor den boekhandel*; het publiek werd zelden rechtstreeks aangesproken via advertenties in dagbladen of publickijdschriften, of andere vormen van reclame. Het waren de aantrekkelijke, evocatieve omslagen in de etalage die de koper tot aanschaf van het boek moesten verleiden.

Fotografie en vormgeving

Het belang dat Van der Kolk hechtte aan goede fotografie komt vooral tot uitdrukking in de architectuuruitgaven van Kosmos. Foto's van gebouwen werden in principe aangeleverd door de architecten zelf. In het geval de architecten daar niet over beschikten, maakte Van der Kolk gebruik van de archieven van fotografen. Dat scheelde kosten. Zo deed hij regelmatig een beroep op de architectuurfotograaf Bernard F. Eilers, die over een grote collectie foto's van gebouwen beschikte. Waren de foto's niet voorhanden, dan verstreekte Van der Kolk opdrachten aan architectuurfotografen. Onder hen vinden we, behalve Eilers, C.W.J. Schorteldoek, de assistent van Wattjes in Delft, C.A. Deul, de huisfotograaf van Dudok, en E.M. van Ojen.

De rechten van de fotografen vormden een heikele kwestie. Begin jaren twintig nog geloofde Van der Kolk dat het onnodig was de fotografen van de door de architecten beschikbaar gestelde foto's om toestemming tot reproductie te vragen, omdat hij van mening was dat het auteursrecht bij de opdrachtgever berustte. Dat zou allengs veranderen. Eind jaren dertig nam Van der Kolk het zekere voor het onzekere en liet hij in het contract met de auteur van *Kleine landhuizen in Holland* vastleggen dat deze alle verantwoordelijkheid op zich nam voor de reproductie van de fotografie, zodat hijzelf daar niet financieel op kon worden aangesproken. Ondanks zijn haat-liefde verhouding met fotografen onderkende Van der Kolk het belang van goede fotografie. Hij bekibbelde niet op kwaliteit, maar zou ook niets onbeproofd laten om tot de voor hem meest gunstige financiële afspraken te komen.

Wat was nu het gezicht van uitgeverij Kosmos, in de onderzochte periode, voor wat betreft de vormgeving? Van de traditionele typografen heeft Sjoerd de Roos alleen een uitgeversvignet voor Kosmos ontworpen en Jan van Krimpen de bandstempels van een tweetal boeken. Onder de navolgers van de decoratieve typografie van de architect H.Th. Wijdeveld vinden we in het fonds alleen Anton Kurvers. De nieuw-zakelijke typografie is in het fonds vertegenwoordigd met slechts één boek: *Bouwen, bauen, bâtir, building* van J.B. van Loghem, waarvan Paul Schuitema het ontwerp van band, stofomslag en binnenwerk op zich nam.

In een aantal gevallen ontwierp de auteur zelf de omslag van zijn boek. In het geval de auteur tevens architect of ontwerper was, lag dat voor de hand. Zo ontwierpen de architect L. Zwiers en de kunstnijveraar J. Godefroy zelf de omslagen van hun boeken. Maar ook als de auteur geen ontwerper was, vroeg Van der Kolk vaak of deze niet een 'tekeningetje' voor het omslag wilde maken. Dat scheelde natuurlijk ook in de kosten. De uitgeverij verzorgde in die gevallen meestal in eigen huis de typografie van het omslag. Dat leidde niet altijd tot een harmonisch eindresultaat.

Voor het binnenwerk was het meestal Kosmos zelf dat de zetinstruatie opstelde, waarbij men gebruik maakte van bij de drukker(s) aanwezige expertise. Het was de algemeen geldende praktijk bij uitgevers in de eerste helft van de twintigste eeuw. Voor het omslag vroeg Van der Kolk een 'tekenaar'. Van deze tekenaars, vaak werkzaam in de reclame, werd verwacht dat ze aantrekkelijke omslagen maakten, die vooral ten doel hadden de kopers te verleiden de boeken aan te schaffen. Dat de etalage een belangrijk ijkpunt was voor Van der Kolk, blijkt uit zijn afwijzing van het voorstel van Wattjes om Theo van Doesburg te vragen het omslag te

ontwerpen voor *Nieuw-Nederlandsch bouwkunst*. Het publiek dat het boek in de etalage zou zien liggen, kon dan volgens Van der Kolk de indruk krijgen dat het, overeenkomstig het te verwachten omslag, alleen ‘ultra-moderne’ ontwerpen bevatte.

Van sommige uitgeverij wordt het gezicht van het fonds bepaald door één enkele vormgever. Zo bepaalde Sjoerd de Roos het gezicht van Brusse, en Helmut Salden dat van Van Oorschot. De kwaliteit van hun typografie en vormgeving wordt medebepalend voor het imago van de uitgeverij. Hoe anders zou het imago van Van Oorschot zijn als een mindere typograaf dan Salden het fonds had vormgegeven? Bij Kosmos was dat niet het geval. Daar werd het beeld bepaald door een breed spectrum aan tekenaars, ieder met zijn eigen stijl. In de geschiedschrijving van het grafisch ontwerp in Nederland schitteren ze door afwezigheid. Daar ging en gaat de aandacht nog steeds uit naar de canon, bestaande uit typografen als De Roos en Van Krimpen enerzijds en nieuw-zakelijke ontwerpers als Piet Zwart en Paul Schuitema anderzijds, met als derde groep navolgers van H.Th. Wijdeveld, onder wie Anton Kurvers en Fré Cohen.

Een van de belangrijkste tekenaars voor Kosmos was André Vlaanderen, die alle omslagen ontwierp van de deeltjes in de serie *Weten en kunnen*. Van de vele andere tekenaar/ontwerpers die omslagen ontwierpen, noemen we Jan Rot, Peter Lutz, A. Muratti, H. Schuyt, Rein van Looy, Titus Leeser, Ger Soutendijk, Karel Hoekendijk, Nancy Schotel, Co-op 2, Alice Horodisch-Garnman, Janric van Gilse en Frans Hazeveld.

Voor pragmaticus Van der Kolk was het belang van een goede vormgeving groter, naarmate die vormgeving een voorwaarde was voor het commerciële succes van een boek. Een boek over werktuigkunde kreeg niet een zelfde aandacht als een boek over architectuur. Voorts achtte hij zich ‘aan prijsberekening gebonden’. Steeds woog hij de noodzaak van een goede vormgeving af tegen de meerkosten die deze met zich meebracht, immers het inhuren van professionals als tekenaars en typografen verhoogde de productiekosten.

Representatief was Kosmos in zoverre dat het niet een bepaalde richting of stroming in het grafisch ontwerp vertegenwoordigde, maar het brede beeld liet zien van alle denkbare stijlen binnen de boekvormgeving in de periode 1923-1960. De kwaliteit van de productie en vormgeving van de boeken stond daarbij op een hoog niveau.

Jacobus Ahrend

Door zijn rol op de achtergrond bij uitgeverij Kosmos was het noodzakelijk aandacht te besteden aan Jacobus Ahrend, de directeur van de Weduwe J. Ahrend en Zoon. Ahrend had, mede door zijn eerste werkervaring in de boekhandel, een grote affiniteit met boeken. In 1904 startte hij binnen zijn bedrijf een afdeling uitgeverij, die in 1911 werd verzelfstandigd in de vorm van een naamloze vennootschap: Weduwe J. Ahrend & Zoon ‘Uitgeversmaatschappij’ NV. Het aandeel van de uitgeverij in de omzet van het bedrijf was in 1904 nog zeventien procent, maar dat zou allengs minder worden. Ahrends belangstelling voor de uitgeverij bleef echter onverminderd groot, de winstgevendheid was minder belangrijk dan bij de andere afdelingen.

In 1923 ging het fonds van Ahrend over naar Kosmos. Van der Kolk werd directeur. Op de achtergrond zou Jacobus Ahrend tot aan zijn dood in 1956 gedurig aanwezig blijven. Dat gold het nemen van belangrijke beslissingen, het geven van advies en het doen van suggesties voor door Kosmos uit te brengen boeken. Uit hoofde van zijn functie werd Ahrend regelmatig aangesproken over ideeën voor boeken, en andersom benaderde hij zelf vaak anderen om een boek te schrijven.

De introductie van literatuur in het fonds van Kosmos gebeurde op initiatief van Ahrend, tenminste als we Reinold Kuipers, de latere directeur van De Arbeiderpers en uitgeverij Querido, mogen geloven. Kuipers, die in 1940 reclameassistent van Ahrend werd en in 1945 directie-assistent van Van der Kolk, schrijft in zijn autobiografie *De boekvormer* dat Kosmos

met Van der Kolk in hoge mate technisch bleef, maar dat zijn baas, Jacobus Ahrend, meer wilde. Deze bedacht volgens hem ook de ‘Kosmos-Eerstelingen-Prijs’, die jaarlijks voor een roman werd uitgelooft.

Kuipers, inmiddels directeur van De Arbeiderspers, benaderde begin 1954 Jacobus Ahrend met de vraag of een van zijn uitgeverijen, Kosmos of Argus, wellicht een boek van Rein Blijstra over de herbouw van Rotterdam zou willen uitgeven. Ahrend had hem vervolgens telefonisch toegezegd de zaak in de jaarvergadering van Kosmos ter tafel te brengen, waarop Van der Kolk twee maanden daarna aan Kuipers liet weten niet geïnteresseerd te zijn in een boek over de architectuur van Rotterdam, waarvoor het naar zijn mening nog te vroeg was. Opvallend is dat Kuipers niet direct Van der Kolk had benaderd, immers, van de twee uitgeverijen kwam Kosmos als specialist op het gebied van architectuur het meest in aanmerking. Het zegt in ieder geval iets over de status die Kuipers Van der Kolk toedichtte: niet meer dan die van een zetbaas, iemand die uiteindelijk niet de belangrijke beslissingen neemt.

Een voorbeeld van een potentiële auteur, door Jacobus Ahrend benaderd om een boek te schrijven, is de kynoloog P.M.C. Toepoel. Deze refereerde daar in 1953 aan, in het voorwoord bij de vierde druk van zijn bij Kosmos verschenen standaardwerk *Onze honden*: ‘Het is de heer J. Ahrend, de vroegere fokker van cockerspaniels, geweest, die mij herhaaldelijk tot dit werk heeft aangespoord’.

Na in 1926, 1929, 1930 en 1932 slechts één uitgave te hebben gepubliceerd onder het imprint Weduwe J. Ahrend & Zoon, werden de activiteiten van deze uitgeverij vanaf 1933, toen drie boeken het licht zagen, langzaam hervat. De reden daarvan is niet duidelijk: van de uitgeverij van Ahrend is geen correspondentiearchief bekend en in het archief van Kosmos wordt nergens verwezen naar activiteiten of uitgaven van Ahrend. Wellicht wilde Jacobus Ahrend zijn uitgeefactiviteiten spreiden of de concurrentie tussen de twee uitgeverijen bevorderen, met als oogmerk een beter resultaat. Het is niet bekend wie de dagelijkse leiding had over de uitgeverij, maar dat zal niet Ahrend zelf zijn geweest. Waarschijnlijk waren de werkzaamheden voor de uitgeverij ondergebracht bij zijn Technische boekhandel.

De verhouding tussen Ahrend en Kosmos kunnen we illustreren aan de hand van een voorbeeld. In 1934 verscheen bij Ahrend een plaatwerk van de hand van architect B.W.A. Goddijn, onder de titel *Ontwerpen voor kleinere land- en zomerhuisjes*. Daarover had A. Bontenbal, die in 1929 bij Kosmos een soortgelijke uitgave had gepubliceerd, tegen Van der Kolk zijn verbazing uitgesproken. Deze reageerde dat hem natuurlijk de uitgave bekend was, maar prettig vond hij het niet, ‘omdat zij natuurlijk remmend werkt op de verkoop van het door ons uitgegeven boek van u’. Het ontbrak blijkbaar aan overleg tussen Kosmos en Ahrend over beider uitgaveprogramma’s. Er zijn vele voorbeelden aan te wijzen van door Ahrend uitgegeven boeken die niet hadden misstaan in het fonds van Kosmos. Zelfs G. Arendzen en J.J. Vriend, die toch als fondsauteurs van Kosmos beschouwd kunnen worden, publiceerden tegelijk ook bouwkundige boeken bij Ahrend. Het roept de vraag op hoe het was gesteld met de collegialiteit tussen de zusteruitgeverijen Kosmos en Ahrend, beide eigendom van Jacobus Ahrend.

Ook Argus, in 1950 de opvolger van Ahrend, zou boeken uitgeven op de gebieden waarop Kosmos zich manifesteerde. Wel zijn ze wetenschappelijker van aard en meer gericht op een gespecialiseerd publiek, daar waar Kosmos zich gaandeweg had ontwikkeld tot een uitgever van populairwetenschappelijke boeken voor een breder publiek.

Conclusie

Een eerste vereiste voor inzicht in de totstandkoming van een fonds is feitenkennis, stelde Gert Jan de Vries in zijn eerder genoemde proefschrift over Van Oorschoot. In zijn geval was de belangrijkste informatiebron over de uitgeverij Geert van Oorschoot zelf. De Vries laat het

onderzoek naar een uitgeverij uiteenvallen in drie onderdelen: de uitgever, de uitgeverij en uitgeverijen in het algemeen. De uitgever als bron van informatie moet zeer kritisch bejegend worden. Deze heeft een zelfbeeld dat hij telkens bevestigd wil zien, zoals dat bij Van Oorschoot aantoonbaar het geval was. Een groot ego als Van Oorschoot had Van der Kolk niet; hij functioneerde in de luwte van zijn kantoor, van waaruit hij met zijn auteurs over voornamelijk praktische zaken correspondeerde. De inhoudelijke kwaliteit van het fonds werd verzekerd door deskundige auteurs aan te trekken. Het was dan ook sporadisch dat Van der Kolk met zijn auteurs over de inhoud van de boeken van gedachten wisselde. Af en toe permitteerde hij zich een suggestie, bijvoorbeeld met betrekking tot de af te beelden bouwwerken in de boeken van Wattjes, maar het eindoordeel liet hij aan de auteur en hij ging er niet over in discussie. Dat kenschetst meteen zijn positie. Als generalist wist hij overal iets van, maar nergens voldoende om inhoudelijk aan de auteur tegenwicht te kunnen bieden. Uitgeverijen functioneren volgens De Vries tot op zekere hoogte allemaal gelijk en hebben vergelijkbare doelstellingen; de verschillen komen vanzelfsprekend pas aan het licht, wanneer de onderzochte uitgeverij wordt afgezet tegen andere uitgeverijen. Dat veronderstelt dat kennis over andere uitgeverijen beschikbaar is en daar zit nu juist de moeilijkheid: die kennis ontbreekt voor wat betreft non-fictie uitgeverijen in Nederland vrijwel geheel. In deze studie konden de activiteiten op het gebied van architectuur en toegepaste kunst alleen vergeleken worden met die van Brusse, een uitgeverij waarover een bruikbare studie is verschenen. Het fonds van Kosmos is gedurende de onderzochte periode, bijna veertig jaar lang, gerealiseerd door één uitgever, Jac. van der Kolk, met af en toe een aanvulling of correctie van eigenaar Jacobus Ahrend. Op basis van de analyse van het fonds en de werkwijze van de uitgeverij kan het algemene, overheersende beeld van de uitgeverij, het fondsprofiel, geschetst worden.

Het fonds van Kosmos staat model voor dat van een algemene uitgeverij, zoals er vele waren in de eerste helft van de twintigste eeuw. Het aandeel fictie bleef met dertien procent beperkt. De continuering en het uitbouwen van sterke fondssegmenten vormden een belangrijk aandachtspunt. Daarnaast was de actualiteit van een bepaald onderwerp of bepaalde gebeurtenis richtinggevend bij de samenstelling van het fonds.

Van een politieke, maatschappelijke of godsdienstige oriëntatie, zoals bijvoorbeeld het geval bij de sociaal-democratische uitgeverijen Ontwikkeling/De Arbeiderspers in Amsterdam en W.L. & J. Brusse in Rotterdam, en de katholieke uitgeverijen Van Munster en Paul Brand in respectievelijk Amsterdam en Bussum, was bij Kosmos geen sprake. Ook een beschavingsideaal, zoals bij bovenstaande uitgeverijen de wens om de arbeider of het katholieke volksdeel te verheffen, was uitgever Jac. van der Kolk vreemd. Wel zien we zijn progressieve opvattingen ten aanzien van seksualiteit weerspiegeld in het fondssegment Gezondheid en sexuele hervorming.

In de onderzochte periode was Kosmos met 108 titels de grootste uitgever in Nederland van boeken op het gebied van architectuur en toegepaste kunst. Uitgeverij Brusse volgde op de voet met 89 titels. Andere uitgeverijen met een belangrijk segment van, vooral technische, architectuurboeken waren Van Mantgem & De Does, de vanaf 1933 opnieuw actieve uitgeverij Ahrend, en L.J. Veen.

Een vergelijking met Brusse laat zien dat Kosmos veel meer architectuurboeken publiceerde dan boeken op het gebied van de toegepaste kunst. Bij Brusse lag die verhouding gelijk. Het fonds van Kosmos was meer technisch gericht, dat van Brusse overwegend cultureel georiënteerd. Kosmos had als belangrijkste fondsauteur J.G. Wattjes, bij Brusse was H.P. Berlage gezichtsbepalend. De eerste maakte zich sterk voor de praktijk van het bouwen, Berlage vertegenwoordigde de culturele elite. Een elite overigens waar Van der Kolk zich nooit toe heeft gerekend. Zelfs in de financiering van de uitgaven zien we de verschillen terug. Voor de op de praktijk georiënteerde boeken van Kosmos moesten de kosten door

verkoop worden terugverdiend, de culturele uitgaven van Brusse konden niet zonder subsidie gerealiseerd worden.

Naast zijn zakelijke activiteiten heeft Van der Kolk zich verdienstelijk gemaakt als bestuurder van verschillende aan het boekenvak gerelateerde instellingen. Daar voelde hij zich als een vis in het water. Deze werkzaamheden hebben echter geen sporen nagelaten in het fonds. Van der Kolk kunnen we typeren als een zelfbewuste, wat formele persoonlijkheid, die het advies of de mening van de deskundige auteur of vormgever serieus nam, maar zelf zich altijd het laatste woord voorbeheld. Hij immers was uiteindelijk de uitgever die de boeken aan de man moest brengen.

In het periodiek *Kosmos-nieuws*, dat bedoeld was om de boekhandel in het voor- en najaar te informeren over het fonds van Kosmos, overlegde hij in 1931 zijn geloofsbrieven. Wij laten het citaat in zijn geheel volgen, omdat het op een zakelijke manier de opvattingen en werkwijze van Van der Kolk samenvat. Hij schrijft zelfverzekerd:

De boeken, die wij u dit najaar aanbieden, zijn ook in deze in economische opzicht vrij ongunstige tijden nog goed verkoopbaar. 'Dat zal iedere uitgever van hetgeen hij onderneemt wel denken, althans zeggen', zult u wellicht naar aanleiding van het bovenstaande opmerken. 'Zeggen' misschien nog wel, maar 'denken' in de meeste gevallen niet. Want u kunt er zeker van zijn, dat maar weinig uitgevers op het oogenblik met veel optimisme hun nieuwe uitgaven voorbereiden en lanceren.

Waarom wij daarop een uitzondering maken? Omdat wij van oordeel zijn, dat het genre boeken, dat wij plegen uit te geven, het minst te lijden heeft van den nood der tijden. Wij laten het niet aan het toeval over, welke boeken wij doen verschijnen, wij wachten niet, tot dat ons copie wordt aangeboden,

wij kiezen zelf onderwerp en auteur.

Het behoort tot ons beroep ons zoo volledig mogelijk op de hoogte te houden van de wisselende belangstelling van het boekenkoopend publiek. Daarnevens behooren wij georiënteerd te zijn omtrent de deskundigen, die als autoriteit op hun gebied gelden. Tenslotte dienen wij ons af te vragen: van welke bevolkingsgroepen is de koopkracht het minst door de huidige malaise aangetast? Alle uitgaven, die wij hierna aankondigen en u dit Najaar komen aanbieden, zijn op ons eigen initiatief ondernomen, zooals trouwens met minstens 90% van ons fonds het geval is. Wij hebben zelfvertrouwen. Een auteur meet de belangrijkheid van zijn product af naar de belangstelling, die hij in zijn eigen kring daarvoor waarneemt. Hij overziet niet de boekenmarkt in haar geheel. Dat kunnen uit hoofde van hun beroep en ervaring alleen de boekverkooper en de uitgever. Vandaar dat wij er de voorkeur aan geven zelf te bepalen over welk onderwerp wij boeken zullen uitgeven, om daarna met groote zorg en zeer kritisch onze auteurs te kiezen. Wij hebben u hiermede een kijkje gegeven achter de coulissen van ons bedrijf en u verteld, hoe wij aan onze uitgaven komen. Sta ons toe u thans een en ander mede te delen omtrent de uitgaven, die op stapel staan en op onze Najaarsreis worden aangeboden.

Uitgeverij Kosmos was in de onderzochte periode de belangrijkste speler voor wat betreft architectuurboeken. Voor een groot deel was dat te danken aan de niet aflatende inspanningen van uitgever Jac. van der Kolk om dit fondssegment tot bloei te brengen. De liefde voor de Hollandse bouwkunst, die Wattjes hem toedichtte, was oprecht, alhoewel de commerciële mogelijkheden die deze specialisatie bood Van der Kolk niet onwelkom waren. Na zijn vertrek zou Kosmos een andere weg inslaan.

Tot slot: twee aanbevelingen

Het onderzoek in Nederland naar Nederlandse uitgeverijen in de twintigste eeuw wordt gedomineerd door de aandacht voor literaire uitgeverijen en, als het algemene uitgeverijen betreft, voor het fictie-segment in het fonds van deze uitgeverijen. De aandacht gaat dan vooral uit naar de figuur van de uitgever en zijn rol in de totstandkoming van het literaire deel van het fonds. Zo verschenen er publicaties over, en in een enkel geval van, Bert Bakker, Reinold Kuipers, Geert Lubberhuizen, Johan Polak, Emanuel Querido en A.A.M. Stols, waarin het (vaak substantiële) non-fictie deel van het fonds buiten beschouwing blijft. Geert van Oorschot was zelfs onderwerp van twee proefschriften: van Gert Jan de Vries (1994) en van Arjen Fortuin (2015). De genoemde voorbeelden zijn eerder uitgeversgeschiedenis te noemen dan uitgeverijgeschiedenis, met alle beperkingen en gevaren van dien. Immers, de uitgever is geneigd zijn missers te verbloemen en zich retrospectief te verbinden met zijn successen. Frank de Glas zegt daarover in zijn proefschrift over de Wereldbibliotheek en ‘Ontwikkeling’/De Arbeiderspers vóór 1940 (1989), dat het geen verbazing hoeft te wekken dat in tal van uitgeversgetuigenissen en uitgeverijgeschiedenissen juist die auteurs uit een fonds breed worden uitgemeten, die achteraf een permanente reputatie blijken te hebben opgebouwd. ‘Met voorbijgaan aan talloze anderen’, voegt hij er nog aan toe.

Aanbeveling I

Om er nu voor te zorgen dat een compleet beeld wordt verkregen van alle uitgaven van een uitgeverij – fictie en non fictie –, zodat die ‘talloze anderen’ op zijn minst genoemd worden, is het aan te bevelen dat elke serieuze uitgeverijgeschiedenis start met het samenstellen van een complete fondscatalogus van de uitgeverij in kwestie. Dat biedt een objectief uitgangspunt voor iedere onderzoeker die, om welke reden dan ook, zich in het fonds wil verdiepen. De fondscatalogus zou om die reden niet alleen voor eigen gebruik moeten dienen, zoals De Glas deed met de door hem zelf samengestelde fondscatalogi van de Wereldbibliotheek en ‘Ontwikkeling’/De Arbeiderspers, maar openbaar gemaakt moeten worden, zodat verificatie (en eventueel correctie en aanvulling) mogelijk wordt. Mocht het drukken ervan te begroetelijk worden, dan zou op zijn minst in de studie een verwijzing gemaakt moeten worden naar de website waar de complete fondscatalogus in te zien en doorzoekbaar is. Als uitgangspunt voor de manier waarop een dergelijke fondscatalogus kan worden samengesteld, verwijs ik naar de studie over uitgeverij W.L. & J. Brusse (1993), waarbij de Koninklijke Bibliotheek verantwoordelijk was voor de opzet van de catalogus. Deze opzet is in deze studie overgenomen bij het samenstellen van de fondscatalogi van Ahrend, Kosmos en Argus.

Aanbeveling II

Over algemene uitgeverijen in de twintigste eeuw zijn vooral gelegenheidspublicaties verschenen, die meestal een jubileum markeren. Ze zijn vaak oppervlakkig en belichten alleen de hoogtepunten. Serieuze publicaties als die over Brusse zijn dun gezaaid. Over non-fictie uitgeverijen zijn slechts twee proefschriften verschenen: de eerder genoemde studie van Frank de Glas en die van Steven Claeysens over De Erven F. Bohn (2014). Dit proefschrift over Kosmos is het derde.

Nemen we als uitgangspunt de lijst van zestig algemene uitgeverijen met de hoogste bruto omzet in het jaar 1938, zoals samengesteld door R.E.M. van den Brink ten behoeve van zijn onderzoek naar de economische structuur van algemene uitgeverijen in de periode 1938 tot 1985, dan kunnen we constateren dat meer dan de helft van de grootste uitgeverijen in Nederland het nog zonder enige vorm van geschiedschrijving moet doen. Het verdient dan ook aanbeveling de studie naar algemene uitgeverijen te intensiveren. Niet alleen om beter zicht te krijgen op het totale uitgeverijlandschap in Nederland in de twintigste eeuw, maar ook

om de uitgeverijen onderling met elkaar te kunnen vergelijken voor wat betreft de auteurs, de onderwerpen en de samenstelling van het fonds. En ook de figuur van de uitgever van algemene boeken zou dan de aandacht kunnen krijgen die hem toekomt.